

Милош Црњански и „дипломатска“ мисија у Италији (1938-1941)

У раду се представља улога Милоша Црњанског у дипломатским и другим културним мисијама у Италији у периоду између 1938. и 1941. године. Због низа полуинформација или погрешних информација о улози М. Црњанског у Посланству Краљевине Југославије у Риму од 1938. до 1941. године доносе се претходна, али и најновија сазнања остварена увидима у Archivio Centrale dello Stato у Риму 2022. године. Такође, због низа неспоразума и погрешних оптужби да је Црњански сарађивао са фашистичким властима у Риму и погрешне контекстуализације његовог претходног рада везаног за текстове у часопису „Идеје“ (1934-1935) сада се доносе извори из Архива и јасни подаци о вези Црњанског са Италијом у личном, уметничком и професионалном ангажовању као дописника Централног пресбирора – што није статус дипломате нити било каквог аташеа за културу или медије, а најважнији податак је да никада није сарађивао са фашистичким режимом у Италији.

Кључне речи: Милош Црњански, Италија, дипломатске мисије, фашизам, Централни државни архив

Живот и дело Милоша Црњанског премрежени су низом неспоразума, полуинформација и лажних оптужби, посебно током Другог светског рата и после рата, за време његовог егзила у Лондону.

Веза Милоша Црњанског са Италијом као његовом одабраном и изабраном земљом другог завичаја веома је дубока. Та веза са Италијом и италијанском културом сеже до времена његовог боравка на Ријечи и похађања Експортне академије 1913. године, када је већ био научио италијански језик и најрадије читао Ђакома Леопардија. Он потом наставља образовање у Бечу (уз напомену да га ратне прилике већ 1914. одводе у Галицију, да би се, стицајем невероватних околности, нашао на Западном фронту на реци Сочи, у Италији, 1918. године), па се с правом истиче да је веза Милоша Црњанског са италијанским језиком, књижевношћу и свеукупном културом плод студирања историје уметности у Бечу.

После Првог светског рата у приватну посету Италији долази са вереницом Видом Ружић, 1921, када скоро годину дана проводи у Фиренци и Тоскани. Резултат тога боравка у Тоскани је поема „Стражилово“ и путопис *Љубав у Тоскани*. Склоност Милоша Црњанског ка италијанској култури и књижевности одражава се у најлепшем облику – сâм је више пута наводио да је Италија земља у којој би радо живео. Дакле, најдубље везе овог писца с италијанском културом успостављају се почев од 1913. године и учвршћују низом посета после Првог светског рата, а инспирација делима Микеланђела, Дантеа, Лепардија била је одјек како његове епохе, тако и његових личних афинитета, односно познавања архитектуре и историје уметности.

Долазак Милоша Црњанског у Рим на дужност дописника Централног пресбириа Владе Краљевине Југославије, у мају 1938. године, резултат је и личног захтева песниковог за премештај из Берлина са истог дописничког места у било коју другу државу. Истина, Милош Црњански је тражио било коју државу, само не, у том историјском тренутку, долазак у фашистичку Италију. У *Ембахадама* он пише:

Што се мене тиче, ја јесам тражио премештај из Берлина, после анексије Аустрије, али нисам био, спочетка, предвиђен, за Рим. За Рим је био предвиђен, један други дописник Централног пресбириа: Денић. Моје наименовање је дошло изненада. Пошто сам, да не бих рекао главни разлог, зашто желим да идем из Берлина, Стојадиновића молио, за Париз, Пешту, или Рим, а споменуо да тражим премештај због реуматизма, Стојадиновић – како ми је после рекао – решио се да ме пошаље, у Рим. Париз није могао да ми да, Пешту је сматрао за неважну, а потребан му је неко, у Риму, каже, који зна да напише (Црњански 2010: 238).

Његов захтев казује много о свести овог писца о погубности фашистичке идеологије, и јасној диференцијацији земље коју обожава, а на крају и одлуке председника Владе Милана Стојадиновића да га из Берлина пребаци управо у Рим. Доскоро је биографија Црњанског била затрпана погрешним интерпретацијама, лажним осудама да је био у политичким везама, односно да је сарађивао са грофом Ћаном, министром спољних послова Италије, као и низом других оптужби и полуистина које су у појединим делима доведене до нивоа чињеница. Тек у капиталној књизи Горане Раичевић *Агон и меланхолија. Живот и дело Милоша Црњанског* (2021) долазимо до јасних података и о животу и о делу, али сада и до првих јасних докумената који новим и прецизним истраживањем архивске грађе, тј. дипломатских списа и увида у списак сарадника италијанског *Ministero della Cultura popolare Direzione generale per la Propaganda* у истраживањима у јулу 2022. године, налазимо да Милош Црњански никада и на који начин није био сарадник овог пропагандног органа фашистичке власти у Италији. Мешањем дописничких текстова за београдски лист

„Време“, у коме је Црњански писао афирмативно о социјалним реформама у Италији, и које су и данас неспорне, са провизорним обликом хваљења фашистичког режима били су део сасвим, до данас нејасних разлога критичара и историчара српске књижевности и опште хајке на Црњанског као десничара и као неподобног за повратак у Југославију све до 1965. године. Публицистички текстови Милоша Црњанског не могу се сматрати његовим политичким ставовима. Напротив, сви поменути чланци у часопису „Време“ најмање се могу сматрати везаним за његове текстове у часопису „Идеје“, који је у Краљевини био забрањен већ 1935. године. На основу мешања публицистичких текстова писаних из Рима о социјалним реформама и претходних текстова у „Идејама“, који су подразумевали најпре усмеравање на повратак националне свести и улоге српског народа у Првом светском рату, не могу се сматрати крајње десничарским оријентацијама, а најмање одјецима националсоцијализма или промоцијом италијанског фашизма. У тој оријентацији Црњанском је приписано и симпатизерство, а потом и недоказана сарадња са фашистичким вођством Италије. Однос Црњанског и Италије у књижевном смислу осветљен је веома исцрпно у монографији *Италија Милоша Црњанског* (2006) Жељка Ђурића.

У свим пописима акредитованих чланова и страних посланстава у Риму од 1935. до 1942. године, који су доступни у серијским публикацијама које доносе дипломатска документа *I Documenti Diplomatici Italiani*, а која се чувају у Archivio Centrale dello Stato у Риму, нигде се не помиње име Милоша Црњанског као акредитованог члана дипломатске мисије у Посланству Краљевине Југославије у Риму. С обзиром на то да је био дописник Централног пресбирора (ЦПБ), једино логично објашњење је да је Црњански само користио просторије југословенског Посланства и притом сарађивао са Бошком Христићем, послаником Краљевине Југославије у Риму, и осталим члановима Посланства – и ништа више од тога, како говоре сви доступни италијански извори. уз кључну напомену: сви архивски (ACS) материјали неопходни за разумевање статуса Милоша Црњанског у Италији посебним су декретом отворени за јавност од 2019. године, па ни с обзиром на ту чињеницу нема разлога за сумњу у тачност извора. Дакле, несумњиво је да Милош Црњански није имао статус дипломате, већ је био у посебној мисији дописника кога ни тадашње актуелно Министарство, а ни уредник листа *Il messaggero* и идеолог фашизма Вирцинио Гајда нису перцепирали као посебно важног. То потврђује и фасцикла са целокупном преписком, која је остала иза В. Гајде (ACS: busta 26).

Уз то, база Министарства спољних послова Италије у своме попису свих страних акредитованих чланова посланстава тога доба – не бележи име Милоша Црњанског. Наиме, Италија је од 1932. године до 1943. године имала посебно министарство задужено за пропаганду, под називом *Ministero della Cultura popolare Direzione generale per la Propaganda, ca Direzione Generale per i Servizi*

della Propaganda као посебну књигу, која је сада јавно доступна, и коју смо користили захваљујући љубазности службеника државног архива, уз посебну књигу *Nuclei per la propaganda in Italia e all'estero*, која је била база или нуклеус пропагандног рада и у Италији и у иностранству. У веома дугом списку сарадника, међу којима су били политичари, угледни писци, професори универзитета, подељени по регионима Италије, налазимо и списак сарадника из иностранства. За Краљевину Југославију нема сарадника под именом Милош Црњански. Једина особа која се на томе списку налази је др Светислав Стефановић, о коме се чува и веома богата преписка са Посланством у Београду, са документима о бројним облицима сарадње у периоду 1936-1938. година.

Дакле, сви истражени подаци, тј. увиди у наведена документа Министарства за културну пропаганду доказују да Милош Црњански није био сарадник било које фашистичке организације. То је дефинитивна потврда да је деловање Милоша Црњанског у Риму било одређено само оним што му је доделио Милан Стојадиновић, као председник Владе и особа која је координирала рад Централног пресбирова, а Црњански је, за потребе политичког мира између Југославије и Италије, писао текстове за часопис „Време“ и у њима представљао добре социјалне програме италијанског фашизма. О овоме сведоче његови текстови у поменутом гласилу од јуна 1938. године, који се ни на који начин не могу сматрати облицима обожавања или било каквог идеолошког пропагирања фашизма.

Без обзира на све ове околности које су пратиле Црњанског у званичном ангажовању као дописника Централног пресбирова Владе Краљевине Југославије у Берлину (1936-1938) и Риму (мај 1938 – април 1941) низ студија приказивао нам је овог писца најпре као националисту, што се директно ослањало на идеју да није био изразито критичан према десничарским и фашистичким идејама. Грађа за дубље и систематско разумевање везе Црњанског са развојем фашистичких идеја у Немачкој, Шпанији и Италији ширем кругу читалаца постаје доступна тек последњих неколико година, откако је Задужбина Милоша Црњанског објавила, 2017. године, *Политичке чланке 1919-1939*, а крајем 2019. *Дипломатске извештаје 1936-1941*. Тиме се пред научном и најширом јавношћу појавила драгоцену грађу која омогућује да се јасно упознају идеолошки ставови писца, доживљаји и описи Немачке и Италије с њиховим нарастајућим националсоцијализмом и фашизмом. Посебно издвојени текстови Милоша Црњанског у књизи *Српско становиште* (2020) доносе кључне новинарске и политичке текстове објављене у „Времену“ и часопису „Идеје“, усмеравају нас на ауторове јасно дефинисане ставове и у целини гледано нуде прецизније становиште овог писца о наведеним појавама. Биографију и дело Милоша Црњанског имамо, како смо већ навели, у књизи *Агон и меланхолија. Живот и дело Милоша Црњанског* Горане Раичевић, али линију политичких и националних

ставова овог писца можемо пратити кроз ове новинске текстове и политичке чланке који откривају еволуцију од песниковог одушевљеног југословенства, преко изразитог противљења марксистичким идејама до националних ставова.

Директан сусрет с италијанским фашизмом Црњански има у периоду од 1938. до 1941. године (прецизније: од 2. маја 1938. до капитулације Југославије, 6. априла 1941), када ради као дописник Централног пресбироа у дипломатској¹ дописничкој улози у Риму. Боравећи у дописничкој мисији у периоду изузетног успона Мусолинијеве Италије, Црњански показује доста разумевања и симпатија за идеје које су националне, али и социјалистичке – у погледу организације државе, бриге за све слојеве друштва. Нова сазнања која нам пружају публиковани политички чланци и дипломатски списи и извештаји, као и увиди у Државни архив Италије, постају саставни део јаснијег разумевања живота и дела Милоша Црњанског уопште, а нарочито у наведеном периоду. Посебан извор представљају *Ембахаде*, мемоарска грађа, како је дефинише књижевна историја, док сам Црњански у уводу износи шта је желео и шта садржи овај извор, незаобилазан за интердисциплинарно разумевање живота овог писца и дипломате изван земље, својом вољом или вољом других државних и политичких чинилаца, посебно после 1945. године:

Ембахаде је шпанска реч и значила је посланства на страни. [...] Случајно је да те моје књиге говоре о нашој дипломатији. У ствари то су моје белешке о несрећи нашег народа, а нису ни дневник, ни историјат, ни студија, ни памфлет. Него просто успомене једног очевица, писца. О добу, које је било пуно несрећа, жалости, страхота, а које ће ускоро чинити несхватљиво и давно прошло, невероватно, као што се мом нараштају чинило доба Обреновића. (Црњански 2010: 9)

Ембахаде су мемоарска грађа која се највише бави периодом краја тридесетих (1928-1929) и четрдесетих година 20. века, везаних за дипломатску делатност тј. улогу дописника из Берлина од 1935. до 1938. и из Рима од 1938. до 1941. године.

У „Идејама“ 17.1.1935. године Црњански обављује текст „Победа нације над марксизмом“ ослањајући се на резултате гласања у Сарској области, где се 100% становништва изјаснило за нацију, а против марксистичке политике. За Црњанског је то знак који треба да препозна и српски народ, истичући јасно став против левичарских идеја, али никако и ни на који начин не потенцирајући националсоцијалистичку и фашистичку идеологију. Притом не треба пренебрегнути ни чињеницу да у Краљевини Југославији тих година долази до

¹ Опширније: Мићић 2018: 393-402; Симић 2019: 156-157.

значајног јачања левичарских снага унутар књижевних кругова, што ће и довести до сукоба Црњанског са доскорашњим пријатељем Марком Ристићем, а посебно са Мирославом Крлежом. Текстови обављени у „Идејама“, „Правди“ и „Времену“ у периоду 1932. до 1935. године сведоче о несумњивом антимакистичком опредељењу Црњанског, опредељењу које је накнадно тумачено као десничарски став и национализам. Сасвим је извесно, на основу тадашњих публицистичких текстова, да је већ тих година, а посебно после Другог светског рата, позиција Црњанског у књижевним и политичким круговима тумачена као основа за оптужбе да он заступа десничарске, националистичке и чак фашистичке ставове. Ти текстови који доносе изразито антимакистичко опредељење су, рецимо, „Победа нације над марксизмом“ (*Идеје*, 17.1.1935), „Слабост наше одбране од марксизма“ (*Идеје*, 16.2.1935), „Наш салонски комунизам“ (*Идеје*, 6.4.1935). Највећа опасност, наводи Црњански, долази управо од марксизма – јер уништава основе националног идентитета:

Марксистичка пропаганда израсла је у нас као печурка, у њој свега има, а највише непријатељства, мржње, подлаштва, према свему ономе што је наше, расно наше, наше по традицији, наше по духу. Марксистичка пропаганда у нас не заступа радника, ни реални програм његових интереса, нити је неки идеализам. (Црњански 2020: 38)

Под сенком пацифистичких идеја у Краљевини Југославији промовисане су левичарске идеологије, а насупрот њима постављен је Милош Црњански, писац десничар и националиста. Нажалост, таква позиција је и после Другог светског рата Црњанског коштала вишедеценијског егзила и политичке стигматизације његовог књижевног опуса.

У *Ембахадама* он пише и о томе како је доспео у дипломатску, односно новинарску мисију:

Ја сам у посланства, у дипломатију, ушао, кроз новинарску капију и, у политику, као у театар. Мене је у њој интересовао, увек, пре свега, човек. Интересовала ме драма, актери, и у Берлину, и у Риму. Нити сам улазио у партије, нити у неку идеологију. Ја сам увек био само Црњански. И кад сам ишао на једну, и кад сам ишао на другу страну. Зато сам волео у политици, само акцију. [...] У њој, по моме мишљењу, све друго, после извесног времена, постаје, само успомена, прашина, пепео, бесмисао. (Црњански 2010: 558-559)

Милош Црњански ангажован је, дакле, као дописник Централног пресбироа, који је представљао институцију са посебном пропагандном и информативном улогом у оквиру Председништва Министарског савета (Владе) Краљевине Југославије. Ради разумевања улоге Милоша Црњанског у раду Централног

пресбириа треба имати у виду податак да је ова институција формирана 16. априла 1929. године Уредбом о подели Председништва Министарског савета.

Цео период од 1936. до 1941. године Црњански је био дописник ЦПБ², и то објашњава његов опрез, каткада и сумњичења да је и сâм имао улогу обавештајца или онога ко прибавља информације из медија, али и другим путевима. И мотивацију за улазак у рад Пресбириа Црњански објашњава у *Ембахадама*³: наводи да то није учинио из политичких већ материјалних разлога, и додаје: „Ја сам у посланства – у свет, тада пун кретена – ушао као новинар, у улози посматрача“ (Црњански 2010: 136).

Накнадно, тек када буде у Риму, Црњански ће сазнати, како каже у *Ембахадама*, да је постојао човек у Пресбириу у Београду који је имао задатак да његове извештаје „прекраја, скраћује, брише“ (Црњански 2010: 152) – како не би покварио ручак председнику Владе Милану Стојадиновићу. Колико је Црњанском било напорно током другог боравка у Берлину, и колико није имао (не) симпатија за Немачку, показује и молба да га преместе у Париз, или неки други град – због реуматизма, да би, опет против своје воље, био пребачен у Рим. Захтев за премештајем и лажна молба да је у питању реуматизам (који је наводно погоршан због кише и магле у Берлину) Црњанском неће донети много среће у сунчаној Италији: он ју је некада обожавао, а тада, 1938. године, нема ни најмању жељу да дође у још једну диктаторску земљу, већ тражи демократску Француску. Црњански пише:

Што се мене тиче, ја јесам тражио премештај из Берлина, после анексије Аустрије, али нисам био, спочетка, предвиђен, за Рим. За Рим је био предвиђен, један други дописник Централног пресбириа: Денић. Моје наименовање је дошло изненада. Пошто сам, да не бих рекао главни разлог, зашто желим да идем из Берлина, Стојадиновића молио, за Париз, Пешту, или Рим, а споменуо да тражим премештај због реуматизма, Стојадиновић – како ми је после рекао – решио

² С. Мићић објашњава улогу и увођење посебне мере дискреције: „ЦПБ је почетком октобра 1934. године почео да доставља петнаестодневне поверљиве извештаје шефовима дипломатских мисија о кретању страних новинара. Постојале су две врсте извештаја. У прву групу спадала су обавештења о кореспондентима који су долазили у Југославију, везама које су остварили са ЦПБ-ом, њиховим ставовима о појединим питањима која су интересовала југословенску државу и обећањима која су дали државним органима. Они су до октобра 1934. године служили за интерну употребу ЦПБ – и ПО МИП-а, али је одлучено да се шаљу и шефовима дипломатских мисија у иностранству због одржавања редовних контаката са новинарима великих листова. Друга група су били строго поверљиви извештаји у којима су изнете анализе информација из петнаестодневних извештаја“ (Мићић 2018: 395-396).

³ Црњански пише: „Хоћу да кажем, да је разлог, за улаз у Пресбирио, био материјалне природе, а не политички, како то, каткад, моји литерарни противници, износе“ (Црњански 2010: 136).

се да ме пошаље, у Рим. Париз није могао да ми да, Пешту је сматрао за неважну, а потребан му је неко, у Риму, каже, који зна да напише. (Црњански 2010: 238)

У белешкама из рукописне заоставштине Црњанског јасно стоји да је после припајања Аустрије видео *нашу* пропаст, а да је политика Милана Стојадиновића и кнеза Павла да ће Југославија „лавирати“ између Немачке и Италије, и чак убедити Мусолинија да се дистанцира од Хитлеровог освајања Европе – била сасвим наивна и немогућа: „Нада коју су имали у Београду, да се, међу њима, може, лавирати, ја нисам имао. Мени се будућност чинила потпуно неизвесна“ (Црњански 2010: 249).

Црњански, напротив, и у рукописним белешкама и верзијама *Ембахада* више пута понавља да је знао да нас Мусолини „мрзи“ и да је замислио политичког врха Југославије јалов посао, као и да никад није заборавио да је он (Мусолини) убица његовог краља (краља Александра).

Ово су белешке из мемоара којих нема у *Дипломатским извештајима*, али се и тамо, на појединим местима, посебно у извештајима и преводима штампе из Рима, од маја 1938. упућују одређене опаске и сугестије Пресбируу у Београду. Да ли је било ко читао та упутства, сугестије и скице са терена фашистичке Италије, велико је питање пошто је Црњанском накнадно постало јасно, како смо већ напоменули, да су његови извештаји кориговани за председника Владе Милана Стојадиновића. Ипак, белешке и верзије мемоара, *Ембахада*, па затим и *Дипломатских извештаја* указују нам на писца који сасвим добро разуме у ком правцу се крећу диктатуре и каква судбина чека већи део Европе. Документа из Државног архива Италије, у којима нигде нема имена Милоша Црњанског као дипломатски акредитованог члана Посланства Краљевине Југославије потврђују и чињенице и анализе изнете у мемоарима. Такође, јасно је из података из Државног архива Италије да он никада није имао дипломатски статус, и нико га и нигде неће ни поменути чак ни у улози дописника.

Црњански је, да резимирамо, писао извештаје и преводио дневну штампу председнику Владе Милану Стојадиновићу, али његови критички увиди и указивање на то да је рат са Италијом неизбежан били су, како наводи, мењани и кориговани према потребама чланова кабинета председника Владе. У таквим околностима Милош Црњански провео је две године и последњу, трећу, до априлског слома, тј. између знања и несумњивих увида и кроз штампу и кроз свакодневне дипломатске извештаје, у којима је јасно извештавао о стању претећем за његову државу. Између љубави према Риму, Италији, и антагонизама према фашистичкој власти насупротив закулисним играма српске дипломатије и власти у Београду, Црњански је живео живот двојног човека. Како је то закључила Горана Раичевић, Црњанском у периоду боравка у Риму (1938-1941) није ни остало ништа друго већ да живи као *homo duplex*:

Предосећање опште трагедије, као и свест о немоћи да било шта у свету промени, натераће Црњанског да се *удвоји*, живећи у исто време два живота: један у којем је сведен на маску, на механичко кретање лутке којим управља неко други, и на онај други, аутентичан живот, који се, међутим, одвијао у мислима и сећањима. (Раичевић 2021: 484)

Та колизија у животу Црњанског ће из сунчане Италије одводити у магле Хипербореје, где ће трагати за слободом, фантазијом и духовним светом. Био је то парадокс дописничке и недефинисане квазидипломатске службе у вољеној и обожаваној земљи и вечном граду у коме није нашао очекивани спокој ни за своје здравље, ни за здравље своје жене, већ дубоку подељеност између дужности, за коју је знао да ни његов народ, а ни њега неће одвести у срећније дане, већ напротив – у дубоко трагично доба. Црњански је одлично разумео шта све доноси будућност, али није налазио излаза из садашњости, ни онога што долази. Због свега овога свака оцена Црњанског и његове улоге у политичком животу, дефинисање десничарских идеја које су истовремено фашистичке – представља слику која је површна и сасвим парцијална, а највећим делом ослоњена на лажне оптужбе за сарадњу са грофом Ћаном, министром спољних послова Италије и зетом Мусолинијевим.

Црњански ће у *Ембахадама* описивати и поједине уреднике најутицајнијих новина у Италији, са којима одржава везе како би створио прилику да објави неки текст о Југославији и нашим интересима, али и да добије праве информације о стању у Италији. У *Ембахадама*, тако, на више места помиње новинара Вирцинија Гајду, али у списима овог новинара, у Државном архиву Италије, нигде нема ни речи о Милошу Црњанском, а још мање о било каквој сарадњи.

Црњански у *Ембахадама*, како смо навели, сâм сведочи када је премештен у Рим и на који начин је испуњена његова молба:

Марта 15. премештен сам, по молби, у Рим. У акту премештаја ми се наређује, да дођем, на реферат, у Београд. У Рим имам да одем, у току априла. Изричито се каже да имам да будем у Риму, пре посете коју ће тамо учинити Хитлер (У акту пише „господин Хитлер“). (Црњански 2010: 237)

У наставку истог дела *Ембахада* Црњански објашњава шта је тема његове треће књиге мемоара, и прецизира датуме доласка, именовања и краја ангажовања као дописника ЦПБ у Риму:

[...] од 2. маја 1938. био саветник за штампу нашег посланства, све до 6. априла 1941, када је Италија ушла у рат против наше земље. Мој министар у Риму, био је Бошко Христић. Рим сам напустио, са особљем посланства 2. маја 1941. одлазећи у Португал, откуд сам, 21. августа, прешао у Лондон. (Црњански 2010: 237)

У току припрема за пут у Италију, у априлу, и консултација, већ у Београду, у разговору са министром Двора Антићем, сећа се Црњански, од њега се очекивало да, преко курира, извештаје шаље лично Антићу, а он ће их показивати кнезу Павлу. Министар Антић притом уверава Црњанског да се Мусолини уплашио Хитлера после анексије Аустрије, и да је спреман да колаборира са Југославијом. Црњански је изненађен овом полазном тачком, са којом треба да се нађе у Риму јер је део спољне политике Југославије, и уз тај први шок, у коме види сасвим погрешне процене у Београду, описује Антићеве изјаве и упутство: „Наше ће бити да лавирамо, да изиграмо, једног, против другог. Ја му кажем, да верујем, као што је Балуг веровао, да НАС Мусолини, мрзи“ (Црњански 2010: 239).

У *Дипломатским извештајима 1936-1941* Милоша Црњанског из Рима Централном пресбируу Краљевине Југославије, под датумом мај 1938. године, читамо веома прецизне и сувопарне извештаје, у које Црњански уноси веома мало или нимало симпатија за фашистичку диктатуру у Италији, а исто тако уочавамо веома сведен публицистички стил: наводе се чињенице о статусу Југославије у италијанској штампи, припремама за важне састанке југословенских представника, председника Владе Милана Стојадиновића и регента кнеза Павла. Писац и дипломата Црњански бележи и какав је степен контроле информација у Риму: „Свако јављање критичних, или поверљивих вести из Рима, повлачи за собом реторзије какве су се подузимале и какве се подузимају против страних дописника у Риму“ (Црњански 2019: 260).

Он јасно указује на чињеницу да се поверљиви извештаји шаљу курирском поштом Министарства иностраних послова јер се телефонски разговори снимају. Према наређењу председника Стојадиновића, Црњански је морао да, за „Време“, пише похвалне текстове о Италији и Италијанима. Како сâм наводи, први текст који је написао, у мају 1938, односио се на дугове Франка и Шпаније од 4 милијарде, које Италији никада неће вратити, а неће рећи ни хвала за крв Италијана проливену у Шпанији: „А јако се вара Мусолини, и ако мисли, да ће му Франко казати хвала, за крв Италијана, која је проливена у Шпанији“ (Црњански 2010: 260).

Овај чланак стигао је и до Мусолинија па је он, преко министра спољних послова грофа Ђана, позвао Бошка Христића, нашег посланика у Риму, и затражио да овај пренесе похвале аутору јер је то први пут, како је пренето Црњанском, да један страни новинар разуме и Мусолинија и Шпанију. Црњански даље наводи да му је, захваљујући томе, понуђена и пропусница за личну аудијенцију код Мусолинија, али да се он захвалио и одбио. У низу издвојених поступака Црњанског, с једне стране, и његовог испуњавања налога из Београда у процесу ласкања Италији, с друге, препознајемо јасну подвојеност личности: мора да испуњава захтеве званичне политике са којом

се лично не слаже, али и да одржава коректне односе са новинарима утицајних италијанских новина.

Од 24. маја 1939. године сви извештаји Црњанског су телефонски, и пружају веома штуре и сведене информације. После пада Стојадиновића Црњански пише још безличније и сувље извештаје. Након посете Александра Цинцар-Марковића Венецији, у Италију стиже и кнез Павле. Задатак Црњанског био је да у што бољем и лепшем светлу представи своју земљу у италијанској штампи, а посебно да – у листу „Il Giornale d'Italia“ – истакне значај Видовдана, као и да у име Краљевине Југославије учини да италијански медији помно прате долазак кнеза Павла у Италију а потом и његову посету Берлину.

У том смислу, он Централном пресбируу већ 28. маја 1938. године преводи текст из листа „Corriere Padano“, који излази у Ферари, и указује на јасне изнете ставове: „Југославија једна од оних нација која ће имати по свој прилици нарочиту важност у будућем развоју европске политике било у директном односу са Италијом, било у вези са осовином Рим-Берлин [...]“ (Црњански 2019: 240).

У наставку истог текста наводи се да је нужно подстаћи пуну „еманципацију“ Југославије и њен одлучнији улазак у ранг сила „фашистичког“ типа. Дакле, Црњански се већ по самом доласку у Италију, у мају 1938. године, суочио с отвореним писањем италијанске штампе о процесу и поступцима које би Југославија морала да предузима одређивши се за десничарску политику фашистичког типа. Тако већ у јуну 1938. Црњански извештава са Конгреса за проучавање међународне политике у Милану, и отворено преноси како је министар спољних послова гроф Ђано истакао да је интерес Италије да се врати на Балкан, подсећајући на Мусолинијев став да Италија иде на Оријент, мислећи ту на Балкан и Југославију. Те прве утиске о Риму у периоду мај-јун 1938. године, настале као јасан одјек и италијанске штампе и њихових највиших званичника спољне политике, налазимо и у *Ембахадама*:

Првих дана месеца маја године 1938. насељавам се дакле у једној малој соби римског „Гранд“ хотела и тражим стан. [...] При свом првом изласку из хотела, видим, поред великих фонтана, и споменик Јудејског лава. Та скулптура донета је из Абисиније. Постављена је ту, по жељи Мусолинија. Да је сваки Италијан – који на оближњој железничкој станици допутује у Рим, или одлази из Рима – види као знак победе и памти. А постављена је и за странце. То је за мене полазна тачка при уласку у Рим. Као у Берлину, тријумфална, Бранденбуршка капија. Рим, у који сам дошао, није више онај Рим, у који сам долазио, за време свог боравка у Италији, године 1921, ни онај који је био, за време мог боравка, године 1925. А ни ја нисам онај из тих година. Овога пута не гледам Италију очима путника, ни песника, ни путописца, него очима „аташеа“ неког давног, венецијанског посланика у Риму, или очима бактериолога. Полазна мисао ми је безизлазност, наша, између Берлина и Рима. Између Хитлера и Мусо-

линија. Наду, коју су имали у Београду, да се, међу њима може лавирати, ја нисам имао. Мени се будућност чинила потпуно неизвесна. (Црњански 2010: 249; подв. С.Ш.)

Тако се већ тих првих дана, у пролеће 1938. године, Црњански суочава са безизлазношћу положаја земље коју заступа, и нема никаквих назнака, ни у *Ембахадама* а ни у било ком дипломатском извештају, дивљењу или подржавању фашистичких идеологија и режима ни у Берлину, а посебно не у Риму, некада омиљеном граду и земљи која је га је увек инспирисала. Ставом у мемоарима – да се будућност Краљевине Југославије чинила неизвесна – Црњански недвосмислено показује бојазан које не би било да је имао бар мало симпатија према фашистичкој идеологији. Додатну дозу трагичности Црњански уноси податком у *Ембахадама* да је скоро сваког дана, полазећи из палате Боргезе, где је било смештено посланство Краљевине Југославије, виђао бившег шпанског краља Алфонса XIII, који је ту становао, и шетао, сасвим утучен. Тако Црњански на неки начин спаја судбину овог прогнаника са судбином која ће се и њему догодити после капитулације, и одвести га најпре у Португалију, а потом у Лондон, на вишедценијско странствовање. На крају те 1938. године Црњански ће закључити да је политика Југославије, па и њих као службеника у Риму, била „политика страха“, а то је била „најгора политика“.

Овим малим укрштањем дипломатских извештаја са текстом *Ембахада* јасно разоткривамо ставове и осећања Црњанског у периоду од 1938. године надаље, када се додатно захуктава фашистичка машинерија, кад долази до анексије Аустрије, а потом и напада на Пољску 1939. године. Дакле, у само праскозорје Другог светског рата Милош Црњански сасвим јасно види безизлазност југословенске позиције и заблуде које гаји политика кнеза Павла као и наших посланика у кључним државама: Цинцар-Марковића у Берлину и Бошка Христића у Риму.

Први пријем Милоша Црњанског био је у мају 1938, у Министарству за народну културу које је било надлежно за штампу, код шефа одсека Гвида Рока и номиналног министра, члана владе Алфијерија. С обојицом се налази у надлежном министарству; цео разговор са Алфијеријем састојао се од одговарања на питања о Стојадиновићу и његовој супрузи. Пријем је завршен вожњом колица до палате „Венеција“:

[...] Саопштавам поруку Стојадинову, Алфијерију, а он ме пита за госпођу Стојадиновић и где сам учио италијански? Прелазим, затим, на долазак, наших скупштинара, који су, са Стојадином, уговорили. Кола Алфијеријева улазе у палату „Венеција“ и стају, тачно, пред степеништем, које води код Мусолинија. [...] Алфијери се љубазно прашта, каже ми „до виђења“ и наређује шоферу да ме вози у посланство. (Нисам никад ишао код Мусолинија.). (Црњански 2010: 258)

Из овог описа, према мемоарима, првог пријема у министарству надлежном за штампу, а без других потврда у Државном архиву Италије, види да је Црњански примљен успутно, без великог протокола, и да нема речи ни о каквој блиској сарадњи. Посебан отклон према Мусолинију Црњански подвлачи чињеницом да никада и није био код њега.

Овде треба додати: без обзира на све ове изјаве, стоји и чињеница да је Црњански своје веома скромне приходе допуњавао преводима. Тако је 1936. године, у издању Савремене библиотеке у Београду, објављена књига Х.Ц. Велса *Диктатор*, са интервјуом који је, 1929. године, са Мусолинијем водио новинар и биограф Емил Лудвиг – све у преводу Милоша Црњанског. Треба напоменути да је у овом интервјуу Мусолини осудио антисемитизам. Превод ове књиге са интервјуом сматрао се у књижевној и друштвеној средини као облик испољавања симпатија Црњанског према Мусолинију, иако ће сâм Црњански више пута поновити да је за њега Мусолини најпре убица његовог краља – јер је посредно подржавао атентаторе.

Други веома споран текст објављен је у „Времену“ под насловом „Мусолинијев моменат“ у коме се описује долазак Мусолинија из Минхена где је најавио стварање једне нове Европе у октобру 1938. године. Црњански описује дочек Мусолинија у Фиренци показујући опште национално одушевљење Дучеом који је на међународном нивоу у Европи постигао одређене кораке, али наглашава и ефикасност његових економских реформи и организације државе. Овај текст у „Времену“ објављен је 9. октобра 1938. године и веома дуго је био предмет и сада може бити питање да ли је реч о извештачу који објективно износи стање у Италији или у свему има и личних симпатија:

Што се тиче пиједестала, данас не може бити више нормалног човека, нарочито ако зна Италију, па да не призна огромне успехе Г. Мусолинија при препороду Италије, не само војничком и политичком, него и економском и, што је више, моралном. Г. Мусолини има свој пиједестал до неба у италијанским масама, нарочито млађима. Треба бити луд па рећи да се тај пиједестал икада љуљао. По повратку, из Минхена, Дучеа је дочекала светина каква не дочекује данас ни једног човека. И та светина, да се разумемо, није крвожедно урлала, него је хумана. Италијански народ захвалан је Г. Мусолинију за мир. Маса му је пружала руке звала га, миловала. Цар и Краљ је дошао на станицу у Фиренци да поздрави шефа своје владе [...] Г. Мусолини има свој моменат као што је имао за време санкција и Абисинијског рата [...] Писац ових редова годинама је, са иронијом, борио се код нас против левичара. Не зато што су левичари, него зато што је данашња демократија једна карикатура и горе још: конфузија. (Црњански 2017: 610-611)

Овај извештај који многи тада читају као оду Мусолинију, али можда и налог који је Црњански добио да у „Времену“ хвали Италију и Италијане пре

него што је отишао у Рим на место дописника треба узети у обзир при читању новинарских чланака. Ипак, овај текст је део подржавања спољне политике Краљевине Југославије и Црњанског као њеног експонента и дописника из Рима. Текст се завршава јасном оценом стања у Италији и личним тоном:

Зато ваш дописник из Рима сматра да треба ових дана, у неколико чланака, рећи не само да је снага Италије у порасту, него и колика је била интелектуална концепција г. Мусолинија, за време кризе, која је Европу, последњих дана, потресла. Да се то зна неће бити без користи и у нашим приликама. (Црњански 2017: 611)

У тексту „Мусолини помаже мајкама да одгаје што више деце“, објављеном у „Времену“ 27.11.1938. године Црњански објашњава добру популациону политику и значајан демографски скок који је изазвала економска политика Дучеове владе. Такође, текст „Гроф Ћано“, објављен у „Времену“ 22.1.1939. године, представља још једно увођење похвалних поступака и угледа грофа Ћана за српску јавност. Један од најистакнутијих текстова који је представљао и део политичких и антикомунистичких ставова је објављен у „Времену“ 7.2.1939. године под насловом „Барикада на Манзанаресу“ у коме Црњански истиче да је то последња битка у којој ће се сломити питање Шпаније и одиграти одлучујућа битка између фашиста и марксиста где та линија постаје не само питање Шпаније већ и сукоб европских великих сила. Текст „Лепи дани у Аранхуезу“, у „Времену“ 9.2.1939, анализира место и улогу Италије и италијанске омладине која се бори у Каталонији, али очекујући улазак фашиста у Мадрид. Црњански на више места указује на подршку Италије Шпанији и Франку и предвиђа да ће се рачуни тек у будућности сводити, али да је место Италије и подршка фашизму на простору Средоземног мора овим заокружена. Дакле, низ текстова у време одлучујућих битака у Шпанији са позиције новинара „Времена“ и дописника ЦПБ из Рима Црњанском пружају могућност да извештава и пише онако како би то могло да се види очима Италије и да ту перцепцију пренесе и из своје перспективе, а опет у оквиру наших интереса и сазнања о кретањима и јачању фашистичких снага на Медитерану. Колико су сви ови текстови били део упутстава које је добио приликом поласка у Рим, где је требало да се пише повољно о Италији и њеној спољној политици како би Југославија задобила симпатије и примирила лавове и вукове из Рима, остаје питање на које вероватно никада нећемо имати одговор.

Тако у одељку „Италијанска штампа о писању *Времена*“ од 28. маја 1938. године доноси низ ставова у којима се дефинише политика Италије према Средњој Европи на основу писања дописника из Београда у листу „Il Giornale di Sicilia“, где Црњански издваја ставове у којима Италија сматра да замењује место Енглеске на тим просторима. На основу доступних извештаја налазимо и забележен извештај о Уметничкој изложби у Венецији где су први пут представљени

југословенски уметници истичући пре свега, Тому Росандића и Иван Мештровића, али и Мила Милуновића и Петра Добровића. Са Конгреса за проучавање међународне политике у Милану Црњански износи изјаве грофа Галеацо Ђана, министра спољних послова који истиче фашизам као облик успона Италије, учвршћивање осовине Рим-Берлин и истиче заједничку борбу „Италије и Немачке против болшевизма“. Међутим, посебно за Црњанског у овом извештају представља став министра Ђана да је сада на дневном реду испитивање италијанске политике на Балкану наглашавајући да је то однос заснован на „историјском и географском положају“. Са великом пажњом је описао и пренео долазак кнеза Павла у Рим и Фиренцу у мају 1939. године и пре тога састанак министра Цинцар-Марковића са грофом Ђаном у Венецији у априлу 1939, али опет остаје сасвим суздржан описујући и преносећи ставове италијанске штампе. Једино до сада приватно писмо директора „Giornale d'Italia“, Гајда пише министру Народне културе Паволинију у Риму 20. јуна 1940. године када га саветује да процени ако је потребно да обавести Дучеа у информативне сврхе да је:

Познати повереник југословенског посланства у Риму, господин Црњански, позвао је на нови састанак и нови разговор о Југославији и италијанско-југословенским односима. Резимирам у кључним тачкама шта ми је Црњански рекао:

1) И поред изјава Дучеа и италијанске политике, још увек у Југославији постоји неразумевање ставова Немачке и Италије, након завршене велике утакмице са Француском и великом Британијом. Увек се страхује да ће Италија и Немачка, сада са одрешеним рукама, прићи са новим погледима балканском проблему, посебно у погледу југословенских интереса.

2) Признаје да је удаљавање Стојдиновића била грешка. Али то удаљавање, као и ставове мање наклоњене према Италији од стране Југославије наметао би Мачек. Ако се не споразуме са Мачеком влада у Београду могла би се окренути Павелићу (!).

3) У Југославији је постојала франкофилска струја састављена од војника и генерала који су већима делом своје образовање стекли у Француској. Та струја сада признаје да Француска готова. Остаје још англофилска струја представљена пре свега у кнезу регенту, који покушава да маневрише између потреба које намеће политички реализам и својих укоревених симпатија.

4) Југославија би желела да има осигурање за будућност. „Била би спремна да са Италијом преговара о одређеним уступцима ако би је то осигуравало од било каквих изненађења.“ (Црњански ми је скоро па дао утисак да би влада у Београду била спремна за разговоре са Италијом чак и о неком ограниченом територијалном уступку)⁴. (Црњански 2019: 807-808)

⁴ Овде треба навести да се у оквиру књиге *Дипломатских извештаја (1936-1941)* овај документ наводи на основу извора: *I Documenti Diplomatici Italiani*, Nona Serie: 1939-1943, giu-

На основу овог последњег извештаја који потиче од стране италијанског новинара Гајде за кога и Црњански пише у *Ембахадама* да је био једна од првих особа са којом је успоставио везе и да су ручали једном, два пута месечно размењујући информације, можемо закључити под условом да је овај извештај тачан и ако су сви наводи које је изнео Црњански Гајди да је наш дописник за штампу из Рима био веома добро упознат са ситуацијом. На извесне начине Црњански је посредовао у последњим покушајима да се нађе решење мирно и са извесним територијалним уступцима, јер као што видимо рат је био изванредно познат и како је писац и дописник још у Београду у априлу 1938. године рекао приликом консултација за одлазак у Рим да нема говора о лавирању између Хитлера и Мусолинија, а да је политика страха била најгора и погрешна политика Југославије. Навођење Павелића као човека са којим би Београд сарађивао делује сасвим неутемељено и није искључено да је ово додатак који је можда управо Гајда додао као нешто што би одобривољило Дучеа као великог заштитника и уточиште за хрватске националисте. Можемо веровати или не овом извештају који стиже као облик у коме је Црњански посредник, али извесно је сасвим да је покушавао и сâм на различите начине и бројним путевима да се ипак умеша у политику што најпре није хтео још 1928. године, а потом кад је већ стигао у Берлин изјавио свом претпостављеном Балугџићу да жели да се умеша у политику. Ако се и мешао у политичке прилике посебно у Риму у предвечерје капитулације Југославије онда је то радио веома неспретно и кроз именована у документима који су му сигурно после само донели додатну штету и неправедне оптужбе за сарадника фашиста. Остали извори писани у „Времену“, *Ембахадама* и путописној грађи (*Књига о Немачкој, У земљи тореадора и Сунца, Код Хипербрејаца*) казују нешто сасвим друго, а то је да је Црњански имао јасан критички став који се градио током тридесетих година, док сви текстови у „Идејама“ представљају позицију националног освешћивања и буђења из југословенског сна.

Милош Црњански је несумњиво највише волео Италију и њену културу, што је чак и забележено када се враћао 1965. године у Београд, молећи да прође делом и кроз ову земљу како би удахнуо мирисе и видео небо које га је инспирисало од најранијих дана и током Првог светског рата и одмах после рата када ће мир тражити у просторима Тоскане, почетком двадесетих година. Лутајући по Европи и враћајући се у Београд, Црњански је био и сведок и жртва идеолошких токова 20. века. Милош Црњански био је обележен идеолошким ломовима, сукобима и некада претераним и неутемељеним етикетама да је писац десничар. Без обзира

gno – 28 ottobre 1940, Volume VI (Roma: Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Libreria dello Stato, 1965): 55-56.

на досадашња сазнања, нови историјски и биографски документи, и на њима засноване научне студије, доносе слику о другачијем и јаснијем виђењу Црњанског и идеологије, пре свега десничарских идеја, чији је развој и имплементацију у Немачкој и Италији гледао све до злокобног краха Краљевине Југославије 6. априла, и потом прогонства у Лисабон и Лондон.

Писац који је био радознао, луталица, и сâм је призвао судбину странствовања и путовања изван родне земље без личне воље и најчешће гоњен „случајем комедијантом“, који је у његовој „дипломатској“ каријери резултирао трагичним и болним последицама. Црњански је и у Немачкој и у Италији радио као дописник Централног пресбироа Владе Краљевине Југославије, и пратио је смернице политике у Београду – која му није увек била блиска. Дипломатски извештаји и политички чланци, као и мемоарска грађа *Ембахада* казују да је Црњански био српски патриота, али никада националиста, а још мање фашиста. Сасвим је извесно да је био и остао антикомуниста и антилевичар. Као што је и сâм рекао: био је посматрач историјских догађаја, што – на основу сада доступне грађе – можемо све и потврдити, посебно захваљујући потпуно отвореним архивима у Италији, што је чињеница од готово немерљивог значаја.

ЛИТЕРАТУРА

- Црњански 2010: М. Црњански, *Ембахаде*, прир. Н. Мирков, Београд: Задужбина Милоша Црњанског.
- Црњански 2017: М. Црњански, *Политички чланци од 1919. до 1939*, прир. Ч. Николић, Н. Димић, Р. Ломпар, Београд: Задужбина Милоша Црњанског – *Catena mundi*.
- Црњански 2019: М. Црњански, *Дипломатски извештаји (1936-1941)*, прир. А. Стојановић, Р. Ломпар, Београд: Задужбина Милоша Црњанског – *Catena mundi*.
- Мићић 2018: С. Мићић, *Од бирократије до дипломатије. Историја југословенске дипломатске службе 1918-1939*, Београд: Институт за новију историју.
- Раичевић 2021: Г. Раичевић, *Агон и меланхолија. Живот и дело Милоша Црњанског*, Нови Сад: Академска књига.
- Симић 2019: Б. Симић, *Милан Стојадиновић и Италија. Између дипломатије и пропаганде*, Београд: Институт за новију историју.

ACS: Archivio Centrale dello Stato, Roma, ID 952.

MILOŠ CRNJANSKI AND THE “DIPLOMATIC” MISSION
IN ITALY (1938-1941)

The paper tackles the role of Miloš Crnjanski in diplomatic and other cultural missions in Italy between 1920 and 1941. It aims to shed light on a series of half or entirely false pieces of information regarding his role in the Kingdom of Yugoslavia in Rome Embassy from 1938 to 1941. The paper highlights both the previous, but also the most recent knowledge gained through insights into the Central state archive (Archivio Centrale dello Stato) in Rome in 2022. Owing to a series of misunderstandings and wrong accusations implying Crnjanski collaborated with the fascist authorities in Rome and the wrong contextualization of his previous work related to the texts in the “Ideas” (1934-1935) magazine, this paper provides unambiguous data originating from the Archives about Crnjanski’s connection with Italy concerning his personal, artistic and professional engagement as a correspondent of the Central Press Service. It is not the status of a diplomat or any attaché for culture or media. The most important fact is that he never collaborated with the *Ministero della Cultura popolare Direzione generale Propaganda* during the fascist regime in Italy.

Keywords: Miloš Crnjanski, Italy, diplomatic missions, fascism, Central state archive